

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катич	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ МИРЈАНА ЋЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

УКЉУЧИВАЊЕ СРПСКИХ СПОМЕНИКА НА ЛИСТУ СВЕТСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ

ВЛАДИМИР ЦАМИЋ

Упис српских споменика на Косову и Метохији на Листу Светске културне и природне баштине био је сложен процес, условљен различитим политичким и друштвеним променама које су се у Србији одигравале током претходних деценија. Укључивање је званично започето још 1985. године, када је Социјалистичка Федеративна Република Југославија предала прелиминарну листу за упис са списком од осамнаест потенцијалних културних и природних добара.¹ Међу њима су се нашли и косовски средњовековни манастири XIV века, задужбине српских краљева Милутина и Стефана Дечанског – Грачаница и Дечани (сл. 409–417).² До уписа на Листу прошле су од тада пуне две деценије, а процес су пратиле различите отежавајуће околности. Држава која је косовске споменике номинувала у међувремену се распала, а на Косову и Метохији избио је 1998–1999. године сукоб између југословенских оружаних снага и албанских сепаратиста. Потом је од марта до јуна 1999. године територију Косова, као и друге делове Србије и Црне Горе, бомбардовао Северноатлантски војни савез (НАТО). Како се безбедносна ситуација на Косову и Метохији није значајније поправила ни после размештања снага НАТО-а након завршетка бомбардовања, најважније српске манастире и цркве у Покрајини чували су војници НАТО-а, односно Кфор (сл. 424).³ Када су средњовековни

споменици на Косову уписани на Листу 2006. године, на истом заседању Унесковог Комитета стављени су и на Листу Светске баштине у опасности, на којој се налазе и данас.⁴ Како би се номинациони процес у потпуности сагледао, потребно га је посматрати у контексту Унескове *Конвенције о заштити светске културне и природне баштине*,⁵ као и бурних дешавања од 1985. до 2006. године. У том раздобљу одиграло се и неколико суштинских и формалних промена које су се односиле на самог подносиоца номинације. Два пута се променила држава која је номинувала добра, а једном је измењен назив подносиоца. Први подносилац била је Социјалистичка Федеративна Република Југославија (до 1992), затим Савезна Република Југославија (1992–2003), потом Србија и Црна Гора (2003–2006) и, на крају, Република Србија (од 2006).

Процес номинације започео је, како је поменуто, у децембру 1985. године предајом прелиминарне листе Унесковом Центру за Светску баштину у Паризу.⁶ Потенцијална изузетна универзална вредност за Грачаницу образложена је критеријумима I и IV, а за Дечане критеријумима II и IV. Испуњавање критеријума којима се доказује изузетна универзална вредност (*outstanding universal value*)⁷ номинованог добра

¹ Прелиминарна листа за упис (*tentative list*) јесте инвентар оних културних или природних добара чији упис на Листу Светске баштине свака држава уговорница (потписница *Конвенције*) намерава да размотри; *UNESCO World Heritage* (1972), articles 1, 2 and 11 (1).

² *Liste indicative* (1985).

³ Кфор (*Kosovo Force*) дејствује на Косову и Метохији у оквиру мисије НАТО-а.

⁴ UNESCO World Heritage (2006), 156–158 (Decision 30 COM 8B.53; Decision 30 COM 8B.54).

⁵ UNESCO World Heritage (2008) (WHC-08/32.COM/9).

⁶ В. нап. 2.

⁷ Према дефиницији, *изузетна универзална вредност* добра означава културни и/или природни значај који је на тај начин изузетан да превазилази националне границе и представља заједничку вредност за садашње и будуће генерације читавог човечанства; *UNESCO Intergovernmental committee* (2016), 11 (WHC.16/10–49).

(укупно их је шест за културну баштину) неопходан је услов за упис на Листу Светске баштине. Према данас важећим оперативним упутствима за примену *Конвенције о светској баштини*, критеријуми који се односе на номиновано добро су следећи:

I: Ремек-дело: представља ремек-дело људској стваралачкој творању.

II: Утицај: доказ је значајне размене људских вредности током одређеног периода или у оквиру неке светске културне регије у области развоја архитектуре или технологије, монументалне уметности, градског планирања или уређења предела.

III: Доказ: носи са собом јединствено или, у најмању руку, специфично сведочење о одређеној културној традицији или цивилизацији која је и даље жива или која је нестала.

IV: Типологија: представља изузетан пример одређене врсте градње, или архитектонске или технолошке склопе, или природног предела који нам илустрира значајну фазу (или фазе) у људској историји.

V: Коришћење тла: представља изузетан пример неке традиционалне људске насеобине, коришћења тла или мора, што нам дочарава културу (или културе) или људску интеракцију с природном средином, посебно када постоје рањива услед утицаја неовратних сила природе.

VI: Целовитост: чини непосредну или материјалну целину с додацима или живом традицијом, идејама или веровањима, с делима уметности и књижевности од изузетног, универзалног значаја.⁸

У објашњењу потенцијалне номинације, уз основне историјске податке, вредновање Грачанице изнето је на следећи начин: „Иако по својим основним одликама црква у Грачаници личи на друге византијске и српске цркве тог времена, она се од њих ипак разликује по својим вертикалама, оствареним вештим ритмичким распоређивањем архитектонских облика и разноликом полихромном фасада. Стога она заузима истакнуто место у архитектури првих деценија XIV столећа као један од најлепших примера византијске архитектуре. Изванредне по умножавању тема композиција и новим иконографским решењима, дотад непримењиваним, као и по вредностима уметничке изведбе, грачаничке фреске убрајају се међу најрепрезентативнија дела ренесансе Палеолога. Неке од тих композиција представљају ремек-дела

⁸ UNESCO World Heritage (2008), 6–5 (WHC-08/32.COM/9).

Сл. 409. Манастир Грачаница, Богородичина црква, поглед с југозапада

Сл. 410. Манастир Грачаница, Богородичина црква, поглед на унутрашњост храма

чувених византијских сликара. У близини Грачанице налази се место Улпијана, позноантички локалитет, с мноштвом археолошких и уметничких споменика. То је епископски град по којем је крајем средњег века назив добила Епископија Липљана (Улпијане), то јест она са седиштем у Грачаници.⁹

За Дечане је употребљена следећа аргументација: „Стилом мермерних фасада, као и богатом скулптуралном декорацијом, монументална црква Дечана приближава се одликама западноевропског уметничког израза – касној романици и готици. Иако су њене фреске, с више од хиљаду веома добро очуваних композиција које одражавају свеукупна веровања и знања тог времена, надахнуте у неким својим стилским цртама решењима западњачке уметности, оне су у целини ипак најважнији и најмонументалнији сликарски ансамбл византијског културног круга средине XIV века и стилском разноликошћу најављују доцнији развој зидног сликарства на Балкану.“¹⁰

Нажалост, тадашња Социјалистичка Република Србија од шест предложених културних и природних добара са своје територије (Национални парк Ђердап, манастири Студеница, Грачаница и Дечани, кањони Таре и Дрине и Делиблатска пешчара)¹¹ до распада Југославије уписала је само манастир Студеницу 1986, док је до 1992. године показала приличну неактивност у погледу уписа нових добара на Листу Светске баштине.¹²

Када је, после распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Република Србија ушла у састав Савезне Републике Југославије с бившом југословенском републиком Црном Гором 27. априла 1992. године, Савет безбедности Уједињених нација донео је одлуку да она не може аутоматски да наследи чланство Социјалистичке Федеративне Републике Југославије у Уједињеним нацијама, те да, као и остале бивше југословенске републике, мора

Сл. 411. Манастир Грачаница, Богородичина црква, СВЕТА МУЧЕНИЦА ЈЕФИМИЈА

поднети молбу за пријем Генералној скупштини.¹³ То се, последично, односило и на статус те државе у Унеску. Такође, значајно време Савезна Република Југославија провела је под санкцијама Уједињених нација, које су уведене 30. маја 1992. и које су трајале до 2. октобра 1996. године.¹⁴ Чланство у Уједињеним нацијама Савезна Република Југославија стекла је тек 1. новембра 2000, а 20. децембра исте године повратила је и пуноправно чланство у Унеску.¹⁵

⁹ *Liste indicative* (1985), С5.

¹⁰ *Исџо*, С6.

¹¹ *Исџо* (1985), 1–2.

¹² Манастир Студеница је уписан на Листу Светске баштине на десетом заседању Унесковог Комитета за Светску баштину у новембру 1986. године у Паризу (СС–86/CONF.003/10–389). Раније, на трећем заседању Унесковог Комитета за Светску баштину у новембру 1979. године, такође у Паризу, уписана је споменичка целина Стари Рас са Сопоћанима (манастири Сопоћани и Ђурђеви ступови, црква Светих Петра и Павла у Новом Пазару и тврђава Рас, СС–79/CONF.003/13–96).

¹³ *Recommendation* (1992) (A/RES/47/1).

¹⁴ *Resolution* (1996) (S/RES/1074 (1996)).

¹⁵ *Resolution* (2000) (A/RES/55/12).

Ови догађаји битно су се одразили и на упис српских средњовековних манастира на Косову и Метохији на Листу Светске баштине. Прелиминарна листа из 1985. године, на којој су се налазили Грачаница и Дечани, престала је да важи у септембру 1992. године, када Уједињене нације нису признале државни континуитет Савезној Републици Југославији у односу на Социјалистичку Федеративну Републику Југославију, мада је, и поред тога, с наше стране било значајних активности према Унесковом Комитету за Светску баштину. У августу 1993. Југословенска комисија за Унеско доставила је Центру за Светску баштину у Паризу прелиминарну листу с једанаест природних и културних добара (Србија: манастири Дечани и Грачаница, археолошко налазиште Гамзиград, национални паркови Ђердап, Шар-планина и Тара с кањоном Дрине, Делиблатска пешчара и Ђавоља варош; Црна Гора: манастир Морача, историјски центар Цетиња и Национални парк Биоградска гора).¹⁶ Такође, донела је одлуку да се одмах приступи изради номинације за манастир Дечане. Већ наредне године номинациони досије достављен је Центру у Паризу, али је Комитет за Светску баштину и прелиминарну листу и номинацију Дечана (сл. 413) одбио из формалних разлога, јер Савезна Република Југославија није имала статус чланице.

Тек након повратка у Уједињене нације и Унеско створили су се услови за поновни покушај уписа Дечана на Листу Светске баштине. Тако је 18. марта 2002. године предата прелиминарна листа која је имала истоветну садржину као она из 1993. године.¹⁷ Приоритетном избору Дечана ишла је у прилог тешка безбедносна ситуација на Косову и Метохији – Грачаница, у српској средини, била је у мањој мери изложена могућем насиљу него Дечани, који су се нашли у чисто албанском окружењу. Србија је номинациони досије за манастир Дечане предала у јануару 2003. године, чиме су се стекли услови да Комитет за Светску баштину одлуку о упису разматра наредне године.¹⁸ Наводећи аргументацију за упис Дечана на Листу Светске баштине, Србија се

¹⁶ Документација Републичког завода за заштиту споменика културе, бр. 33/121, од 12. 8. 1993.

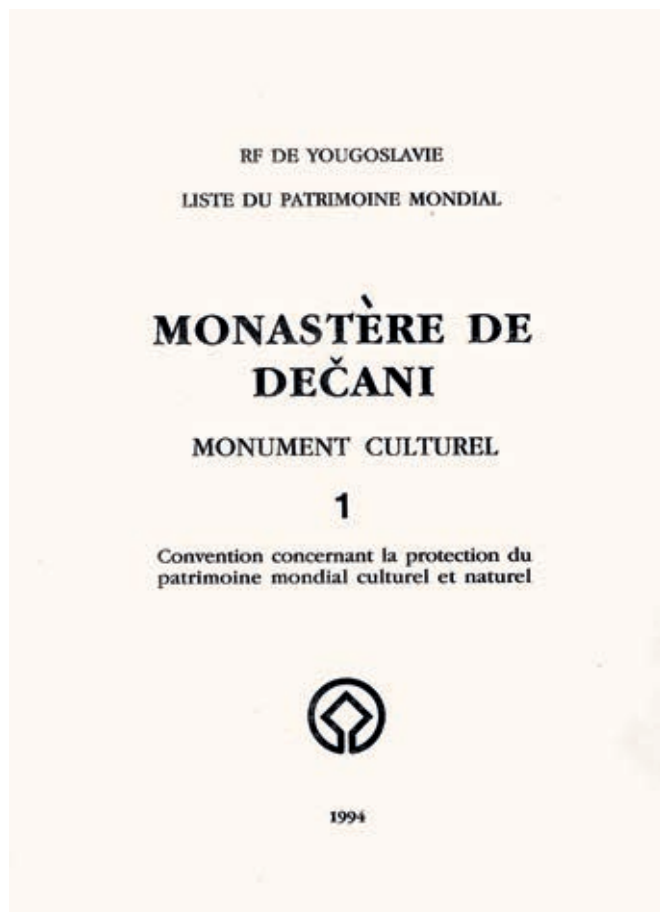
¹⁷ UNESCO World Heritage (2002), 25 (WHC-02/CONF.202/20 Rev). Када су у питању природна добра, Република Србија од 2002. године није мењала састав прелиминарне листе за упис, а, нажалост, није уписала ниједно добро на Листу Светске природне баштине.

¹⁸ ICOMOS evaluation (2004), 121–122 (WHC-04/28COM/INF.14A).

Сл. 412. Манастир Дечани, трпезарија, конаци и храм Христа Пантократора

Сл. 413. Насловна страна номинационог досијеа за упис манастира Дечана на Листу Светске баштине, 1993

позвала на критеријуме II, III, IV и VI, уз следеће образложење: „Манастир Дечани заузима посебно место у свести српског народа као један од највеличанственијих споменика српске културе и историје. Због димензија цркве, која далеко премашује величину свих других средњовековних цркава на Балкану, манастир је у народу прозван Високи Дечани. Црква манастира Дечана представља највећи сачувани споменик византијског сликарства, највећу целину романичке скулптуре на Балкану, једно од најсложенијих градитељских достигнућа XIV века, као и један од најаутентичнијих сачуваних црквених ентеријера на територији под утицајем византијске културе и уметности.“

Када је реч о критеријумима, наведено је следеће: „(IV): Дечани представљају изузетан пример сред-

њовековне архитектуре и скулптуре на територији која припада византијској духовној сфери, то јест оригиналан спој традиционалне византијске цркве и западне романичко-готичке архитектуре тог времена и највећи очувани српски и јужнословенски споменик. Манастир Дечани је јединствен међу православним манастирима на Балканском полуострву као православни храм који су саградили и украсили римокатолички мајстори с далматинског приморја. (III): Фреске из Дечана чине највећу сачувану целину зидног сликарства византијског света, најбогатији извор података о византијској иконографији, као и изузетно сведочанство о стилској разноликости византијске уметности средином XIV века; изванредан низ од 122 фреске врхунско је уметничко дело бројних зографа различитог образовања и порекла (из Грчке, Србије и са обале Јадрана), који су за непуних петнаест година осликали готово 4.000 квадратних метара. (II): Током наредна четири века дечанске фреске имале су снажан утицај на мајсторе који су осликали зидове многих цркава у средњовековној Србији, посебно приликом обнове Пећке патријаршије 1557. године на територији некадашње државе; улога дечанских фресака у развоју православне уметности на Балканском полуострву током периода османске власти била је пресудна, те представља незаобилазну тачку у истраживању поствизантијских споменика. (VI): Манастир Дечани је блиско повезан с личностима и догађајима од изузетног значаја за средњовековну историју Балкана, посебно у XIV веку, као и с променама државног уређења и граница балканских држава, као што су Византија, Србија, Бугарска и друге.“¹⁹

Међутим, Икомос, саветодавно тело Комитета за Светску баштину, без чије препоруке Комитет не може извршити упис,²⁰ није прихватио ову аргументацију и у извесној мери ју је променио. Пре свега, одбацио је позивање на критеријуме III и VI. Критеријум III, којим се објашњава значај дечанског зидног сликарства као највећег сачуваног фреско-ансамбла и неисцрпног извора података о византијској иконографији XIV века, Икомос је одбацио мада га је сматрао истинитим, проценивши да је наведено

¹⁹ ICOMOS *evaluation* (2004), 121–122.

²⁰ Скраћеница од International Council on Monuments and Sites; *Operational Guidelines*, 30–31, 34–35.

Сл. 414. Манастир Дечани, храм Христа Пантократора, борба аспиде и ораа, капител западног портала наоса

Сл. 415. Манастир Дечани, храм Христа Пантократора, свети мученик Трофим

већ садржано у критеријумима II и IV.²¹ Критеријум VI, по мишљењу Икомоса, односио се на политички контекст развоја Балкана у XIV веку и није био релевантан за универзалну вредност манастира Дечана. Тако је Икомос дао сажет предлог Комитету за упис манастира Дечана на Листу Светске баштине према следећим критеријумима: „(II): Манастир Дечани представља изузетну синтезу византијске и западне средњовековне традиције. Манастир, а посебно његово сликарство, имао је такође значајан утицај на развој уметности и архитектуре током отоманског

²¹ Неслагање са избацивањем критеријума III као предусловом за упис у Икомосовом извештају током расправе изразила је чланица Комитета Колумбија.

периода. (IV): Манастир Дечани представља изузетан пример развоја последње фазе српско-словенске архитектуре. Грађевина спаја источну, византијску, и западну средњовековну традицију.“²²

Поред поједностављивања образложења када је реч о критеријумима, уочљиво је да се епитет *српски*, као и реч *Србија*, који се у нашем тумачењу универзалне вредности у различитим контекстима појављује шест пута, у Икомосовом предлогу помиње само једном (*Serbian-Slav architecture*), уз објашњење да манастир Дечани представља изузетан пример развоја последње фазе српско-словенске архитектуре.

Икомосову препоруку за упис Комитет за Светску баштину прихватио је на 28. заседању 2. јула 2004. године у кинеском граду Суџоу. Након презентације Икомосовог известиоца Јуке Јокилета, који је напоменуо да су Дечани први пут номиновани 1994. године, делегације десет држава јавиле су се за реч (Кина, Индија, Колумбија, Нигерија, Бенин, Велика Британија, Норвешка, Русија, Чиле и Света Луција). Пошто су сви подржали номинацију, председавајући је прогласио једногласну одлуку о упису Дечана на Листу Светске баштине.²³ Мада су постојале непрекидне претње Албанаца, које су достигле врхунац управо у марту те године, када је више од тридесет српских цркава и манастира на Косову и Метохији уништено и оштећено (сл. 352–376), Комитет није донео и одлуку о стављању манастира Дечана на Листу Светске баштине у опасности. Занимљиво је и то што стављање на ову листу није затражила ни Србија, односно Савезна Република Југославија.

Након уписа Дечана на Листу Светске баштине, у новембру исте године национална комисија за сарадњу са Унеском донела је одлуку да се Дечанима путем процеса проширења постојећег добра (*extension*)²⁴ додају манастири Грачаница и Пећка патријаршија (сл. 418–421), као и црква Богородице Љевишке у Призрену (сл. 422, 423). На Косову и Метохији у јуну 1999. стационарале су се копнене снаге НАТО-а, након чега је добар део српског и другог неалбанског становништва био приморан да напусти своје домове.²⁵ Српски манастири и цркве, као и друга српска културна баштина, нашли су се тада у непосредној

²² *ICOMOS evaluation* (2004), 123.

²³ UNESCO World Heritage (2005), 43–44 (28 COM 14B.47).

²⁴ *Operational Guidelines*, 165.

²⁵ *March pogrom*, 5–17, 23–49.

Сл. 416 и 417. Манастир Дечани, храм Христа Пантократора, краљ Душан и краљ Стефан Дечански као ктитори, фреска изнад улаза у наос

опасности од физичког уништења од албанских насилника. Значајан број српских цркава и манастира потпуно је или делимично уништен у лето 1999. и у марту 2004. године (сл. 352–376). Готово да ниједно српско православно гробље у том периоду није остало неоскрнављено, а поједине средњовековне цркве уништене су тако што су разнете експлозивом, попут задужбине великог казнаца Јована Драгослава с почетка XIV века – Богородичине цркве у селу Муштушту (сл. 352, 353).²⁶ Иако је било и другачијих мишљења, пре свега оних о самосталној номинацији

²⁶ Црква је срушена у јулу 1999. године, када ју је, после неколико напада, Ослободилачка војска Косова уништила експлозивом; уп. *Сјоменичка баштина*, 99–100.

манастира Грачанице, Комисија је задржала став да ће поменута четири сакрална споменика, као репрезентанти целокупног српског наслеђа на Косову, најбољу заштиту у смислу *Конвенције* имати ако се заједно нађу на Листи Светске баштине.²⁷

У процедуралном смислу, следећи корак ка упису осталих косовскометохијских споменика на Листу Светске баштине водио је преко допуне прелиминарне листе, али се, ради убрзавања процеса, у исто време морао предати и номинациони досије. Тако је

²⁷ Комисију су сачињавали Јован Ђирилов, председник, и чланови Душан Макавејев, Борка Павићевић, Гордана Марковић, Александра Јовићевић, Весна Ињац, Новица Антић, Марко Омчичук и Миладин Лукић.

Сл. 418. Пећка патријаршија, цркве Светих апостола, Богородице Одигитрије и Светог Николе, поглед с југоистока

држава Србија и Црна Гора у јануару наредне, 2005. године допунила своју прелиминарну листу Пећком патријаршијом и Богородицом Љевишком и истовремено је предала номинацију за придодавање тих споменика (и манастира Грачанице) Дечанима под јединственим називом *Serbian Medieval Monuments of Kosovo and Metohija*.²⁸ Изузетна универзална вредност ових споменика показана је, као и приликом номинације Дечана, позивањем на критеријуме II, III, IV и VI, и то на следећи начин: „Пећка патријаршија, манастир Грачаница и црква Богородице Љевишке имају изузетну универзалну вредност због следећих својстава: представљају врхунац у развоју јединственог балканског архитектонског стила ренесансе Палеолога, спој источног, православног византијског стила и западних, романичких утицаја, који су неговале како српска црква тако и српска држава на врхунцу свог утицаја; у архитектонској форми показују развој стила од појаве плана уписаног крста са пет купола у Љевишкој до његовог јединственог израза у Пећкој патријаршији, са три одвојене цркве које повезује припрата, све до

врхунца оствареног у Грачаници. Њихово зидно сликарство сачувано је готово у потпуности и показује развој стилова од раних, веома убедљивих примера из цркве Светих апостола у Пећи до богатог репертоара у цркви Богородице Љевишке, снажних синтеза израза остварених у Грачаници, те последње, академске фазе у цркви Светог Димитрија у Пећкој патријаршији, што се такође може видети у Дечанима. Укупно узев, те фреске представљају врхунац зидног сликарства достигнут на Балкану у првој половини XIV века, док се у Грачаници можда налазе и највећа достигнућа ове уметности.“ Када је реч о критеријумима, наведено је следеће: „(II): Три цркве имају пресудну улогу у развоју црквеног градитељства и зидног сликарства на Балкану од XIV до XVI века. Оне одражавају јединствен балкански архитектонски стил ренесансе Палеолога, спој источног, православног византијског и западног романичког стила. У архитектонској форми показују развој стила од појаве плана уписаног крста са пет купола у Љевишкој до његовог јединственог израза у Пећкој патријаршији, са три одвојене цркве које повезује припрата, све до врхунца оствареног у Грачаници. Њихово зидно сликарство сачувано је

²⁸ UNESCO World Heritage (2005), 8 (WHC-05/29.COM/8A, 8).

Сл. 419. Пешка патријаршија, припрата, фреске око улаза у цркву Богородице Одигитрије

Сл. 420. Пећка патријаршија, црква Светих апостола, свети Флор

готово у потпуности и показује развој стилова од раних, веома убедљивих примера из цркве Светих апостола у Пећи до богатог репертоара у цркви Богородице Љевишке, снажних синтеза израза остварених у Грачаници, те последње, академске фазе у цркви Светог Димитрија у Пећкој патријаршији, што се такође може видети у Дечанима. (IV): Три цркве показују развој стила ренесансе Палеолога у архитектури и зидном сликарству на Балкану, што је, с друге стране, представљало значајну фазу у историји, када су удруженим снагама црква и држава створиле снажан српски идентитет, у складу с политичким опредељењима у XIV веку. (III): Зидно сликарство у ове три цркве јединствено је сведочанство о културној традицији византијске ренесансе Палеолога. Фреске Богородице Љевишке и Грачанице наручио је српски краљ Милутин, а извела их је група дворских сликара, међу којима су били и Михаило Астрапа и Евтихије из Солуна. Оне нам показују врхунац развоја балканске уметности прве

половине XIV века, сличан једино ономе што се може видети у цркви Светих апостола у Солуну и манастиру Протатону на Светој Гори, док су фреске у црквама Пећке патријаршије, које су стваране од око 1300. до 1673/1674, снажна демонстрација настанка овог стила и његових потоњих плодова. (VI): Навођење овог критеријума у номинацији оправдано је на основу чињенице да су ове цркве повезане са ширим достигнућима у иконографији и књижевности српске државе XIII и XIV века. И док су такви креативни изрази несумњиво били значајни, њихова повезаност са оним што је сачувано у црквама није тако снажна.²⁹

Икомос је променио образложење критеријума за оправдање екстензије више него за Дечане, а критеријум VI сматрао је, без посебног објашњења, сувишним. Тако је на основу критеријума предложио следећу аргументацију: „(II): Манастирска црква у Пећкој патријаршији, манастирска црква у Грачаници и црква Богородице Љевишке имале су пресудну улогу у развоју црквеног градитељства и зидног сликарства на Балкану од XIV до XVI века, у јединственом балканском архитектонском стилу ренесансе Палеолога, који представља спој источног, православног византијског и западног романичког стила. (III): Зидно сликарство у ове три цркве јединствено је сведочанство о културној традицији византијске ренесансе Палеолога на Балкану. Фреске Грачанице и Богородице Љевишке показују врхунац балканске уметности прве половине XIV века, сличан једино оном што се може видети у цркви Светих апостола у Солуну и манастиру Протатону на Светој Гори, док су фреске у црквама Пећке патријаршије, које су стваране од око 1300. до 1673/1674, снажна демонстрација настанка овог стила и његових потоњих плодова. (IV): Манастирска црква у Пећкој патријаршији, манастирска црква у Грачаници и црква Богородице Љевишке показују развој јединственог стила ренесансе Палеолога у архитектури и зидном сликарству на Балкану у XIV веку, када су удруженим снагама црква и држава створиле снажан српски идентитет, у складу са својим политичким опредељењима.“

Икомос је предложио и да се косовскометохијски споменици упишу на Листу Светске баштине у опасности, али је сматрао и да та целина треба да

²⁹ ICOMOS evaluation (2006), 145–146.

Сл. 421. Пећка патријаршија, црква Светог Димитрија, архиепископ Никодим, краљ Стефан Дечански, млади краљ Душан и свети Сава

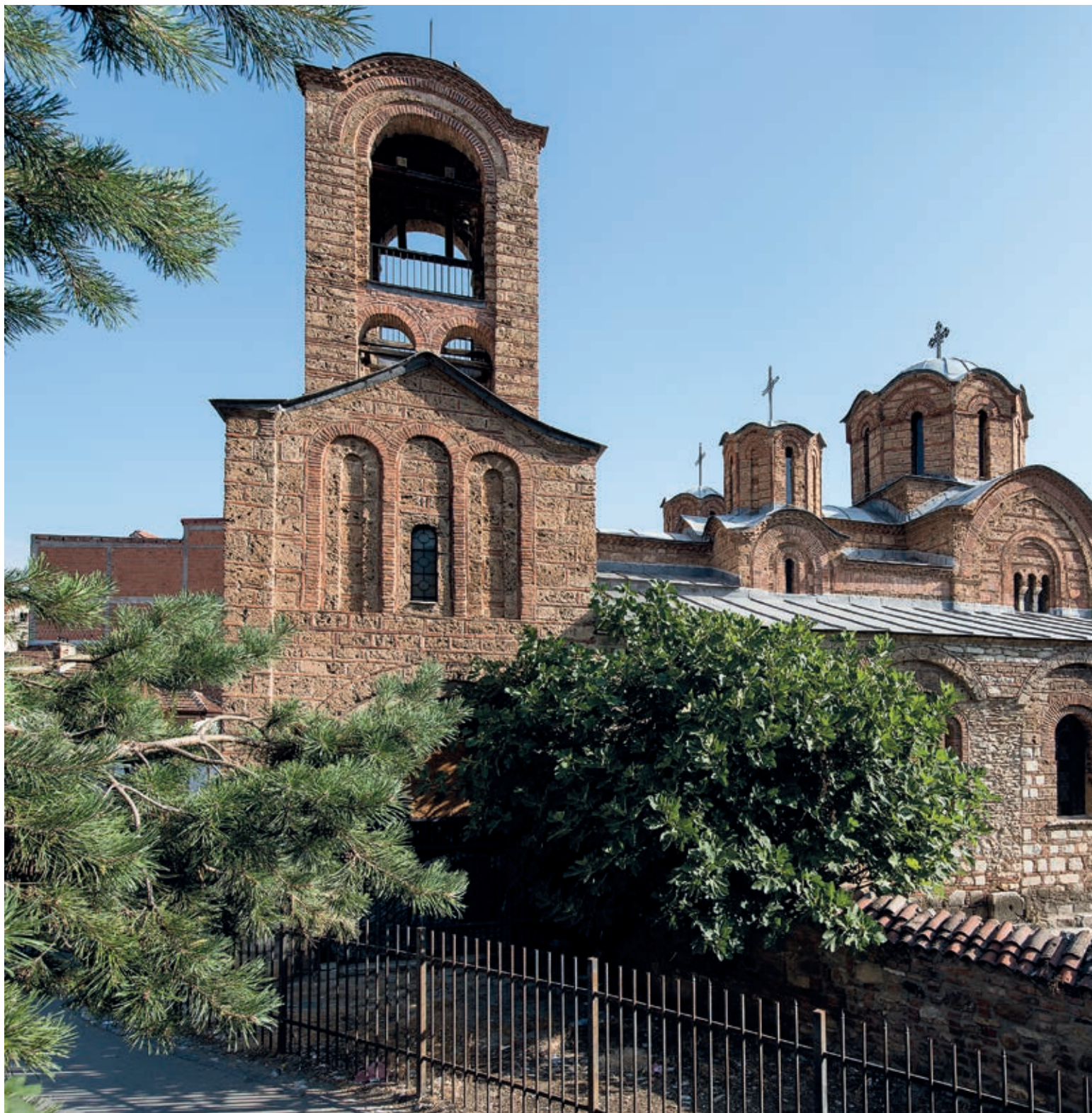
носи назив *Средњовековни споменици на Косову и Метихији*.³⁰

Колатерална штета поједностављивања критеријума за упис поново је био епитет *српски*, који је у Икомосовој препоруци остављен само на једном месту, у последњој реченици. У њој се на веома чудан начин објашњава како три цркве показују развој византијске архитектуре и сликарства на Балкану у

³⁰ Исто, 147–148.

XIV веку, при чему су удружене снаге цркве и државе биле искоришћене да створе снажан идентитет за Србију, у складу са својим политичким опредељењима.³¹ Ипак, убедљиво највећу измену Икомос је

³¹ Оригинални текст: „The Patriarchate of Peć Monastic Church, the Gračanica Monastic Church and the Church of the Virgin of Ljeviša reflect the development of a discrete Palaiologian Renaissance style of architecture and mural decoration in the Balkans in the 14th century, when the combined forces of Church and State were harnessed to create a strong identity for Serbia, in line with its political orientations.“

Сл. 422. Призрен, црква Богородице Љевишке, поглед с југозапада

предложио за назив добра, које је такође остало без своје националне одреднице – *Medieval Monuments of Kosovo and Metohija*.³²

Комитет за Светску баштину на свом 30. заседању, одржаном од 8. до 16. јула 2006. године у Вилњусу, прихватио је препоруку Икомоса за проширење постојећег добра манастира Дечана манастирима Грачаницом и Пећком патријаршијом, као и црквом Богородице Љевишке, под називом *Средњовековни манастири на Косову*, оглушивши се делимично о препоруку саветодавног тела јер је из назива изостављена Метохија.³³ Ову промену вероватно је спровео Секретаријат Комитета јер се из доступних докумената не види како је тачно до ње дошло.³⁴ Такође, Икомос је предложио да се на Листу упишу само „манастирске цркве“, а не манастирски комплекси са заштитном зоном, како је предвидела Србија у номинацији. Захваљујући вештом и разумном образложењу наше делегације, тај предлог ипак није усвојен. На истом заседању *Средњовековни манастири на Косову, Србија* стављени су након уписа и на Листу Светске баштине у опасности, на којој се налазе и данас.³⁵ Посебно је занимљива одлука о упису на Листу баштине у опасности, где се назив добра појављује у облику *Medieval Monuments in Kosovo, Serbia*, дакле у другачијем облику него у одлуци о упису која јој претходи, што представља својеврстан куриозитет.

Без обзира на значајне измене у смислу вредновања наших косовскометохијских споменика које је спровео Икомос (овде посебно мислимо на избацивање географске одреднице *Метохија*, чији назив означава земљу под управом манастира), у Србији је упис *Средњовековних споменика на Косову* на Листу Светске баштине протумачен као велики успех у заштити државних и националних интереса. О томе посредно сведочи и извештај с првог састанка Комисије за сарадњу са Унеском, одржаног 13. септембра 2006. у Министарству спољних послова. Готово сви говорници, почев од председника Комисије, изражавали су

³² Водећу (ако не и искључиву) улогу у евалуацији номинационог досијеа за упис Грачанице, Пећке патријаршије и Богородице Љевишке (као и Дечана две године раније) имала је бугарска историчарка уметности и академик др Елка Бакалова.

³³ UNESCO World Heritage (2006), 156 (Decision 30 COM 8B.53).

³⁴ В. нап. 29, 30, 33, 35.

³⁵ UNESCO World Heritage (2006), 157–158 (Decision 30 COM 8B.54).

Сл. 423. Призрен, црква Богородице Љевишке, свети мученик

се веома похвалним речима о упису наших цркава и манастира на Косову и Метохији на престижну Унескову листу. Тада је прочитано и писмо Српске православне цркве „експерту Унеска“ др Елки Бакаловој, у којем јој је изражена захвалност за „позитивну оцену стања поменутих споменика културе“,³⁶ иако је упис остварен у форми која се значајно удаљила у вредновању од онога што је Србија предложила.

Из свега наведеног може се у великој мери реконструисати ток више од две деценије дугог процеса придруживања најважнијих српских цркава и манастира на Косову и Метохији најзначајнијем наслеђу човечанства. Усудићемо се да са ове мале временске

³⁶ Документација Министарства спољних послова, Комисија за сарадњу са Унеском, бр. 28153 од 13. 9. 2006.

дистанце изведемо поједине закључке о самом процесу и постигнутом резултату. Пре свега, иако условљен различитим спољашњим чиниоцима који му нису доприносили, читав поступак уписа трајао је предуго – што је значајно утицало и на коначан исход. Чини нам се да је, када је реч о међународној политичкој позицији државе која је номинувала добра за упис, раздобље од 1986. до 1992. било најповољније за реализацију номинација Грачанице и Дечана за упис на Листу Светске баштине. Можемо претпоставити да би у то време препознавање изузетне универзалне вредности поменутих споменика ипак било другачије и да би интервенција Икомоса била умеренија. Нажалост, стручњаци (и политичари) који су тада одлучивали о номинацији очигледно у том тренутку нису могли на прави начин да схвате значај уписа косовских манастира на Листу или, опет, за то нису могли да се изборе у органима савезне државе, тачније у Југословенској савезној комисији за сарадњу са Унеском. Како год да је било, шанса је пропуштена. Иако се упис Студенице подударио с великим јубилејем – осам векова од њеног оснивања – она би на готово истоветан начин могла бити уписана и данас, што није тако када је реч о нашим споменицима на Косову и Метохији. Стога је можда било сврсисходније тада направити другачији избор.

Када је отпочео рат на простору бивше Југославије и када су Савезној Републици Југославији уведене санкције, а посебно након агресије НАТО-а 1999. године, ни положај Србије у међународној заједници, ни интерпретација вредности косовскометохијског наслеђа више нису били исти као дотад. Када је процес номинације поново покренут, након повратка у Уједињене нације и Унеско, он је ишао током који је детаљно описан на претходним страницама. Боље се, чини се, у том часу није могло. Истине ради, упис ни тада не би био могућ без великог ангажовања стручњака Републичког завода за заштиту споменика културе, који су у тешким (и често небезбедним) условима припремили у изузетно кратком року номинациону документацију, као ни без свесрдног залагања господина Драгољуба Најмана, тадашњег амбасадора Србије и Црне Горе при Унеску.³⁷ Ипак, прилично уопштена аргументација Икомоса у односу на критеријуме за упис, на основу које се српски

³⁷ Најман Драгољуб, у: *Знамениити Јевреји Србије*, 161–162 (Т. Спасић).

Сл. 424. Италијански војник Кфора на стражи пред манастиром Дечанима

средњовековни манастири и цркве на Косову и Метохији (од којих су Дечани, Грачаница, Пећка патријаршија и Богородица Љевишка само најзначајнији примери) сматрају пре византијским него српским споменицима, отворила је простор за њихову различиту, често потпуно искривљену интерпретацију, која не одговара ни историјским чињеницама ни савременим научним стандардима. Ово напомињемо нарочито због тога што је 2015. године самопроглашена држава Косово поднела захтев за пријем у Унеско.

Иако тај предлог није добио потребну већину гласова у Генералној скупштини, извесно је да ће се покушаји стицања пуноправног чланства наставити. А у случају евентуалног косовског чланства у Унеску, целина *Medieval Monuments in Kosovo* – коју је великим трудом и уз много потешкоћа на Листу Светске баштине уписала Србија као своје највредније наслеђе – припашће, макар формално, онима који већ сада умањују или чак негирају њену вредност и значај које је верификовао Унесков Комитет за Светску баштину.

